

7 bap

KÖP HÖKÜMETLERİN YURDY

*«Häzirki Konstusiyä
tarapyndan Birleşen Şatlara
degişli däl edilen we
peýdalanmasy aýry-aýry
şatlara gadagan edilmedik
ygtyýarlyklar hökmany
suratda şatlara ýa-da
halka berkidilýär.»
– Birleşen Şatlaryň
Konstusiyasy, 10-njy
düzediş, 1789-njy ý.*

Tehasyň Wekiller palatasynyň kanun çykaryjy guramasynyň Ostindäki Kapitoliýanyň jaýynda geçirýän ýygnaýy.

Konstitusiya tarapyndan döredilen federal özbaşdaklyk Amerikanyň hökümet gurluşynyň agalyk edijiliginiň esasy häsiýetidir. Ýöne bu gurluş münlerçe kiçi birleşmelerden düzülen bir ýygnyda, ýagny mozaika meňzeş, olary birleşdirýän bloklar bolsa bilelikde bir bütewiligi, döwleti emele getirýär. Bu döwlet edarasy jemi 50 sany ştat hökümetlerinden we Kolumbiýa federal okrug hökümetinden ybaratdyr. Bulardan başga-da basgançakdan aşakda, ýagny okruglary, uly we kiçi şäherleri hem-de obalary dolandyryan kiçiräk birleşmeler bar.

Bu hökümet birleşiginiň köpdürlüligine düşünmek üçin Birleşen Ştatlarynyň jemgyýetçilik ösüş tertibine ser salmak zerurdyr. Bizniň bilşimiz ýaly, ýaňky federal ulgamy jemgyýetçilik ösüşiniň in soňky ädimidi. Konstitusiya kabul edilmänkä, bu ýurtda aýry-ayry koloniýalaryň hökümeti hereket edýärdi (soňra olar ştatlar diýlip atlandyryldy). Bulardan ön okrug we has ownuk administratiw dolandyryş hökümetleri bardy. Atlantikanyň kenar ýakasyna göçüp gelen ilkinji inlisleriň gaýra-goýulmasyz wezipeleriniň biri-de bu ýerde emele gelen kiçi oturmly ýerlerde döwlet dolandyryş döretmeklik meselesi bolupdyr. Hatda, 1620-nji ýylda zyýaratçylar «Meýflauer» gämiden kenara düşenlerinde olar şol gäminiň otagynyda şertnamanyň ýazgysyny döredipdirler. Ol bolsa Amerikanyň Konstitusiýasynyň ilkinji ýazuw görnüşiniň esasydyr. Soňra bolsa, täze milletiň günbatara süýşmegi bilen, her bir serhetli oturmly ýerler öz içerki işlerini dolandyrmak üçin hususy hökümetlerini döredipdirler.

ABŞ-nyň Konstitusiýasyny düzüjiler hökümetiň bu köpgatly dolandyryş

ulgamyny hiç-hili üýtgeşsiz goýupdyr. Haçan-da olar döwletiň milli ýokary gurluşyny düzenlerinde parasatlylyk bilen halky hökümet bilen baglaşdyran, hem-de olaryň hajatlary, islegleri bilen has içgin gyzyklanýan guramanyň gerekdigini giňden göz ýetiripdirler. Şeýlelik bilen, belli bir wezipeler – goranmak, pul dolanşygynyň ulgamy – daşary ýurtlar bilen aragatnaşyklar diňe merkezleşdirilen hökümet gurluşy tarapyndan dolandyrylmalydyr. Ýöne beýleki käbir wezipeler, ýagny saglygy saklaýyş, bilim ulgamy, ýerli ulag gatnawy ýerli ýurisdiksiya tarapyndan has oňaly dolandyrylyp bilner.

ŞTAT HÖKÜMETI

ABŞ garaşsyz döwlet bolmaznydan ön koloniya bolup, inlis monarhiýasy (ýa-da Tagty) tarapyndan dolandyrylypdyr. Respublikanyň ilkinji ýyllarynda Konstitusiya kabul edilmeginde ön, her bir ştat awtonom bölek hökmünde hereket edýärdi. Konstitusion Konventiň wekilleri ýokary federal birleşigini döretmek üçin elinden gelenini edipdirler, ýöne olar ştatlaryň hukugyndan gorkupdyrlar.

Umuman aýdylanda, ştatyň içindeki ähli meseleler diňe hökimete degişli bolupdyr. Olar şu aşakdakylary öz içine alýar: hökümetiň içindeki gatnaşyklar, eýeçiligi sazlaşdyrmak, senagat, jemgyýetçilik we telekeçilik amatlylygy, jenaýatçylyk kodeksi we ştatyň çägendäki işçiler gatnaşyklary. Şu aýdylanlaryň esasynda federal hökümeti ştat hökümetiniň demokratik formada bolmagyny we olaryň federal konstitusiýasyna ýa-da kanunyna we Birleşen Ştatlaryň şertna-

Mekdep okuwçylary we ştatyň bilim ulgamy boýunça jogapkär adamlary Kaliforniýanyň gubernatory Grey Dewisiň Kaliforniýanyň tölegsiz döwlet mekdepleriniň okuw şertleriniň gowylandyrylmagy üçin gönükdirilen kanuna gol çekýän pursatyna synlaýarlar.

masyna garşy gelýän ýa-da ony bozýan kanunlary kabul etmeli däldigini talap etdiler. Elbetde, käbir meselelerde ştatlaryň we federal hökümetiň ýurisdiksiýalary özara ylalaşyk ýagdaýynda amala aşyrylýar. Aýratyn hem soňky döwürde federal hökümeti: saglyk, bilim, ulag gatnawy ýaly birnäçe meseleleriň çözgüdini öz üstüne alýar.

Ýöne federal hökümetiniň ýokarda agzalan jogapkärçiligi öz üstüne alan ýagdaýynda, adadça, maksatnamalar iki hökümet derejesinde hem ylalaşyk esasynda amala aşyrylýar. Bu ýagdaýda maksatnama ýokarky derejeli hökümetiň agdyklyk etmeginde ýerine ýetirilýär.

Milli hökümetde bolşy ýaly, ştat hökümeti üç sany şaha bölünýär: kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji, sud häkimiýeti. Bu guramalaryň ýerine ýetirýän wezipeleri hem dürli-dürlüdür, ýa-da milli hökümetiňki ýalydyr. Ştatyň ýerine ýetiriji

guramasy gubernator tarapyndan dolandyrylýar. Gubernator halk tarapyndan dört ýyl möhlet bilen saýlanýlar (käbir halatlarda iki ýyl möhlet bilen). Nebraska ştatynyň diňe kanun çykaryjy häkimiýeti bar, ýöne beýleki ştatlaryň diňe iki palatadan ybarat bolan kanun çykaryjy häkimiýeti bardy. Senat – ýokary palata diýlip atlandyrylýar, Aşaky palata bolsa wekilçilik palatasy, delegatlar palatasy, ýa-da Baş Assambleýa diýlip atlandyrylýar. Köp ştatlarda senatorlar dört ýyl möhleti bilen, Aşaky palatanyň agzalary bolsa iki ýyl möhlet bilen saýlanýarlar.

Ştatlaryň konstitusiýalary käbir meselelerde biri-birinden tapawutlanýarlar, ýöne umumy alanynda, federal konstitusiýanyň nusgasyny eýermek bilen, ol adam hukugynyň we hökümet gurluşynyň häsiýetiniň beýanyny öz içine alýar. Käbir işlerde, ýagny hökümetiň

telekeçilige bolan garaýşy, banklara we jemgyýetçilik amatlyklaryna, ştatlaryň konstitusiyasy federal konstitusiýa garanda köp derejede netijeli we peýdalydyr. Ýöne her bir ştatnyň konstitusiyasy netijede häkimligiň halka degişlidigini üpjün edýär. Belli bir düzgünler we garaýyşlar bolsa, hökümetiň esasyňy düzýär.

ULY ŞAHER HÖKÜMETI

ABŞ-da hem öňki döwürde oba ýerleri köp bolupdyr. Häzir bolsa ABŞ ösen döwlet bolup, ilatnyň 80% bölegi uly şäherlerde ýa-da şäheriň golaýynda ýaşaýarlar. Bu maglumat esasynda Amerikanyň hökümet gurluşynda şäher dolandyryş hökümetiniň uly ähmiýeti bar diýip aýdyp bilýäris. Amerikanyň federal ýa-da ştat derejesinde şäher hökümeti kömege mätäç bolan ilata gönüden-göni kömek edýär, polisiýadan we ýangyna garşy gullugyndan başlap arassaçylygy saklaýyş, saglygy goraýyş hyzmatlary sazlaşdyrýar, bilim, jemgyýetçilik ulagy bilen ýaşaýyş jaý gurmak maksatnamalara gözegçilik edýär.

Amerikanyň esasy uly şäherlerinde dolandyrylyş işi adaty däl çylşyrymlydyr. Diňe ilatnyň özüni alanymyzda-da Nyu-Ýork şäheriniň ilaty 50 ştatnyň 41-isinde ýaşaýan ilatynyň sanyndan hem köpdür. Adatça, Nyu-Ýork şäheriniň häkiminiň wezipesi ABŞ-nyň Prezidentiniň wezipesinden soňky in kyn ýerine ýetiriji wezipe hasaplanýlar.

Uly şäherleriň hökümetleri ştatlar tarapyndan dolandyrylýar we munisipal häkimiyeti onuň maksadyny we wezipesini kesgitleýär. Ýöne käbir ýagdaýlarda şäher halkyň isleglerini kanagatlandyrmakda ştatdan garaşsyzlygy isleýär.

Illinoýs ştatynyň Çikago şäheriniň häkimi Riçard M. Deýliniň Zemin baýramyna bagyşlanan çäresindäki çykyşy, 1999-njy ýyl.

Örän uly şäher hökümetiniň federal guramalary bilen aragatnaşyk saklamaklygy iki topar üçin-de örän ähmiýetlidir.

Şäher hökümetiniň görnüşü dürli-dürli. Ýöne hemme şatlarda diýen ýaly şol bir saýlawçylar tarapyndan saýlanýan we ýerine ýetiriji wezipeli adama şäheriň işini dolandyrmak üçin dürli departament ýolbaşçylary tarapyndan kömek edilýär.

Şäher hökümetiniň esasy üç görnüşü tapawutlandyrylýar: Mer (häkim) geňeşi, barlagçylar we şäher ýolbaşçylary.

Mer (häkim) geňesi: bu ABŞ-nyň şäher hökümetiniň in köne görnüşü bolup, XX-nji asyryň başyna çenli Amerikanyň ähli şäherlerinde ulanylypdyr. Onuň gurluşy ştatnyň we milli hökümetiň gurluşyna meňzeşdir. Meselem, şäher hökümetiniň ýerine ýetiriji hökümetiniň baştutany hökmünde häkimiň saýlawy we kanun çykaryjy hökümetiniň wekilçilik maslahatynyň saýlawy we ş.m. Kä halatlarda häkim şäher bölümlerine baştutany we beýleki ýerine ýetirijileri maslahatyň goldamagy bilen belleýär.

Onuň şäher kanunlaryny yzyna gaýtarmaga hukugy bar, şäher býujetini taýýarlamağa borçludur. Geňeş munisipal gurama hökmünde karar kabul edýär, emläge kesilen salgyt bahasyny kesgitleýär, aýry-aýry şäher bölümleriň arasynda pul serişdesini bölýär.

Barlagçylar: Olar şäher tarapyndan saýlanan üç ýa-da ondanam köp adam bolup, wezipe toparyny düzüp, kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji wezipeleri amal edýän güýçleri özünde jemleýär. Barlagçylaryň her bir agzasy bir ýa-da birnäçe şäher bölümleriniň işlerine gözegçilik edýär. Şol agzalaryň biri guramanyň ýolbaşçysy hasap edilýär, ol köplenç mer diýlip atlandyrylýar. Ýöne onuň beýleki agzalardan üýtgeşik ygtyýarlygy ýokdur.

Şäher dolandyryjy ýolbaşçylar: Şäher dolandyryjysynyň wezipesi şäher meseleleriniň günsaýyn çylşyrylaşmagy sebäpli ýüze çykdy. Şol meseleleri çözmek üçin bolsa, elbetde, ýiti düşünje gerekdi. Ol bolsa köpçülik tarapyndan saýlanan wezipeli adamlarda ýetmezçilik edýärdi. Şu göze ilip duran ýetmezçilik ortadan aýyrmak üçin ýerine ýetirijilik ygtyýarlyklaryň agramly bölegini oňat taýýarlygy bolan tejribeli adamlara tabşyrmak kararyna gelinýär. Şol adamyny hem şäheri dolandyryjy ýolbaşçy edip belleýärler.

Şäher dolandyryjy düzgüni indi köp şäherlerde ulanylýar. Bu düzgüne laýyklykda, saýlanýan uly bolmadyk geňeş munisipal guramanyň görkezmesini çap edýär we şäheriň syýasatyny kesgitleýär. Ýöne şonuň bilen birlikde tölegli administrator işe kabul edilýär, onuň ady hem şäheriň dolandyryjysy diýlip tutu-

lýar. Emma ol kabul edilen kararlary ýerine ýetirýär. Şol dolandyryjy hem şäheriň býujetini düzýär, käbir şäher bölümleriň işlerine gözegçilik edýär. Köp halatlarda dolandyryjynyň öz wezipesinde näçe möhletläp durjagy kesgitlenilmeýär. Ol (erkek ýa-da aýal) öz wezipesinde geňeşiň çykaran kararyna laýyklykda işleýär (ol ýa gowy işläpdir ýa-da ynamy ödemändir).

OKRUG HÖKÜMETI

Okrug ştatnyň bölümlerinden bolup, ol aslyýetinde, hemme wagt bolmasada, öz çäginde iki ýa-da üç şäher tipli şäherçäni, bir näçe obalary özünde jemleýär. Nyu-Ýork şäheri şeýle bir äpet welin, ol baş sany aýratyn şäher etraplaryna bölünýär, olaryň her biri özbaşdak okrugy emele getirýär: Bronks, Manhattan, Bruklin, Kwins, Steýtend-Aýlend. Beýleki tarapdan bolsa, Kolumbiýa federal okrugynyň Waşington şäherinden Potomak derýasy arkaly bölünen Wirjiniýa ştatynyň Arlington okrugy şol bir wagtyň özünde bütewi okrug administratiýasy tarapyndan dolandyrylýan ilatly şäher etegindäki sebitdir.

ABŞ-nyň köp okruglarynda bir kiçi ýa-da uly şäher okrug merkeziniň wezipesini ýerine ýetirýär. Ol ýerde hökümet edaralary ýerleşýär we häli-şindi ygtyýarlyklaryň geňeşi we okrugyň beýleki wekilleri öz maslahatlaryna ýygnaýarlar. Kiçiräk okruglarda geňeş bütin okrug tarapyndan saýlanýlar. Uly okruglarda olaryň ýolbaşçylygynyň agzalary aýry-aýry etraplara ýa-da şäher tipli şäherçelere wekilçilik edýärler. Geňeşler salgyt ýygnaýarlar, pul serişdelerini tapyp, olary paýlaýarlar, saýlawlaryň ge-

çişine gözegçilik edýärler, ýol, köpri gurluşyklaryny amala aşyrýarlar, olary oňat ýagdaýda saklamagyň aladasyny edýärler, durmuşy kömekleriniň milli meýilnamalaryny durmuşa geçirmekde ýolbaşçylyk edýärler, şu zeýilli ştat we okrug meýilnamalaryny işläp düzýärler.

KIÇIRÄK ŞÄHERIŇ YA-DA OBANYŇ HÖKÜMETI

Hukuk işlerini dolandyryan münlerçe işgärler uly şäheriň hökümeti bilen iş salyşmakda asgyn gelýärler. Şeýle şäherler kiçiräk şäher we oba diýlip kesgitlenilýär we olar şular ýaly ýerli islegleri: köçeleri ýagtylandyrmak, suw bilen üpjün etmek, polisiýanyň işini ýola goýmak, ýangyna garşy göreş toparyny döretmek, medisina kömegini bermegiň düzgünlerini tassyklamak, zir-zibilleri aýyrmak, ýata suwlary we beýleki galyndylary aýyrmak, hökümetiň işini goldamak maksady bilen salgyt ýygnamak, ştat we okrug bilen bilelikde mekdep ulgamlaryny dolandyrmak işlerine gatnaşmak ýaly wezipeleri amala aşyrýar.

Dolandyrys işi umuman saýlanylan komitete ýa-da geňeşe tabşyrylýar, olaryň bolsa her-hili atlary bar: şäher ýa-da oba geňesi, saýlanan wekilleriniň komiteti, inspektorlaryň komiteti we ygtyýarlyklaryň wekilleriniň geňesi, komitetiň başlygy bolýar. Olar baş wezipäni ýerine ýetirýärler, ýa bolmasa bu iş bilen saýlanan mer hem meşgullanyp bilýär. Şeýle hökümetiň gullukçylar hataryna iş dolandyryjylar, hasapçy, polisiýler, ýangyn söndürijiler we saglygy goraýyş we durmuşy edaralarynyň işgärleri girýär.

Wermont ştatynyň Weýbrij şäheriniň senatory Elizabet Rediniň şäher ýygmanyşygyndaky çykyşy.

Ýerli hökümetiň işiniň iň bir üýtgeşik aýratynlygy, Birleşen Ştatlaryň sebiti bolan Taze Angliýa şäheri «şäher ýygmanyşygy» bolup hyzmat edýär. Ýyl-da bir gezek, käwagtlar bolsa ondan hem köp, eger ýagdaýlar oňa sebäp bolýan bolsa, hasaba alnan saýlawçylar üçin ýygmanyşyga üýşýärler, şonuň bilen birlikde ýerli meseleleri maslahatlaşýarlar, ýerli häkimiýetiň işini ugrukdyrýan kanunlary kabul edýärler. Şol ýygmanyşykda olar ýollaryň gurluşygy we olary rejelemek barada, jemgyýetçilik jaýlaryny we edaralaryny gurmak boýunça, salgyt tölegleri we şäheriň býujeti barada bilelikdäki kararlary kabul edýärler. Şäher ýygmanyşygy iki yüz ýyllap dowam edip, ony köplenç iň bir arassa demokratiýanyň görnüşi hasap edýärler. Çünki, onda döwlet häkimiýeti kesekiniň eline berilmän, ol halk tarapyndan dolandyrylýar.

BEÝLEKI ÝERLI HÖKÜMETLER

Federal hökümetler, ştatlaryň hökümetleri, ýerli hökümetler hiç haçan ähli amerikan hökümetleriniň birliginiň üs-

tüni ýapyp bilmeýär. ABŞ-nyň ilet ýazuwy býurosy (sowda ministrliginiň hataryna girýär) ABŞ-nyň ýerli dolandyryşynyň 84 995 birligini anyklady. Oňa okruglar, munisipalitetler, şäher tipli şäherçeler, mekdep okruglary we aýratyn etraplar girýärler.

Dürli häsiýetdäki işleri ýerine ýetirmek üçin amerikanlar öz hökümetine bil baglamany endik edipdirler. Respublika ýaňy bir döredilende ähli işleri halk özbaşdak ýerine ýetirýärdi. Kolonial döwürleri, hatda uly şäherlerde-de, az sanly polisiýler, ýa-da ýangyn söndürijiler bardy. Häkimiýet guramalary köçelerde çyralary dikmeýärdiler, syr-süpür edýänler hem şol ýerlerde işlemeýärdiler. Köp halatlarda adamlaryň özleri öz emläklerini goraýardylar, öz maşgalalary barada özleri alada edýärdiler.

Häzirki wagtda ýokarda agzalan wezipeler jemgyýetiň hökmany borçlary diýip hasap edilýär. Jemgyýet bolsa, elbetde, bu işleri döwlet häkimiýetiniň üs-

Ýangyna garşy göreşijileriň Pensilwaniýa ştatynyň Montgomeriwill şäheriniň üç sany şäher jaýyndaky ýangyny söndürýän pursaty. Birleşen Ştatlarda ýangyna garşy howpsuzlyk gullugyna ýerli häkimiýet jogapkärlidir.

ti bilen ýerine ýetirýär. Hatda kiçijik şäherlerde-de ýerli häkimiýet polisiýany, ýangyny söndürijini, durmuşy gullugyň we medisina edarasynyň işgärlerini iş bilen üpjün edýär. mümkin, şonuň üçin hem ýurisdiksiýanyň haýran ediji köplüginin döremegi şu sebäplidir. □